

MATERIAŁY
ZACHODNIOPOMORSKIE

Rocznik Naukowy Muzeum Narodowego w Szczecinie

Nowa Seria

Tom XII
2016

Szczecin 2016

Redaktor Naczelny
Anna B. Kowalska

Sekretarz Redakcji
Bartłomiej Rogalski

Członkowie Redakcji
Krzysztof Kowalski, Dorota Kozłowska, Rafał Makala

Rada Naukowa
dr hab. prof. UJ Wojciech Blajer, prof. Aleksander Bursche, prof. Wojciech Dzieduszycki,
dr hab. prof. UAM Jarosław Jarzewicz, prof. Hauke Jöns, dr hab. prof. UW Joanna Kalaga,
dr hab. prof. UG Henryk Machajewski, dr Dmitrij Osipow,
dr hab. prof. UW Tomasz Płonka

Redakcja wydawnicza
Piotr Wojdak

Tłumaczenie
Tomasz Borkowski, Agnes Kerrigan (proofreading)

Recenzenci
dr hab. prof. UW Artur Błażejewski, dr hab. Mirosław Hoffmann, dr hab. Andrzej Janowski,
dr hab. prof. PAN Michał Kara, dr hab. Henryk Kobryń, dr Sebastian Messal,
dr hab. prof. PAN Andrzej Mierziński, Aleksander Ostasz, prof. Marian Rębkowski,
dr hab. prof. UŁ Seweryn Rzepecki, Maciej Słomiński, prof. Andrzej Wyrwa,
dr hab. Gerd-Helge Vogel

Adres Redakcji
Muzeum Narodowe w Szczecinie
70-561 Szczecin, ul. Staromłyńska 27
tel. (+48) 797 705 2529, e-mail: mzp@muzeum.szczecin.pl
www.mzp.muzeum.szczecin.pl

Projekt okładki
Waldemar Wojciechowski

© Copyright by Muzeum Narodowe w Szczecinie and Authors

ISSN 0076-5236

Nakład 250 egz.

Skład
Soft Vision, Szczecin

Druk
Soft Vision, Szczecin

Szczecin 2016

SPIS TREŚCI

OD REDAKCJI	7
Krzysztof Kowalski, Dorota Kozłowska, Bartłomiej Rogalski „Zaginione – Ocalone”. Odkrycie zabytków archeologicznych ze szczecińskiej kolekcji starożytności pomorskich w Mołtowie	9
‘Lost – Saved’. The discovery of archaeological artefacts from Szczecin collection of Pomeranian antiques in Mołtowo	74
Agnieszka Matuszewska Społeczności kultury pucharów lejkowatych na wyspie Wolin	77
Funnel Beaker culture communities on Wolin island	123
Agnieszka Matuszewska Materiały późnoneolityczne ze Wzgórza Młynówka w Wolinie	125
Late Neolithic materials from Wzgórze Młynówka in Wolin	131
Justyna Żychlińska Kilka uwag o warsztatach tkackich ludności kultury łużyckiej	133
Some remarks about weaving workshops in the Lusatian culture	148
Jarosław Rola Próba interpretacji wyników badań wykopaliskowych na stanowisku kultury łużyckiej w Sypniewie, gm. Jastrowie	149
An attempt of interpretation of the results of excavations on the Lusatian culture site in Sypniewo, Jastrowie commune	160
Daniel Żychliński <i>Sacrum i profanum</i> – przenikanie czy podział? Przyczynek do dyskusji na podstawie badań cmentarzyska ludności grupy gustowskiej w Kunowie, woj. zachodniopomorskie	161
<i>Sacrum and profanum</i> – diffusion or division? A contribution to the discussion based on excavations on the Gustow group population burial ground in Kunowo, West Pomeranian Voivodeship	185
Peter Donat Grubenhäuser und der nordwestslawische Siedlungsraum	187
Sunken huts and the area of the north-west Slavic settlement	225
Ziemiarki a osadnictwo Słowian północno-zachodnich	226
C. Michael Schirren Orakeltrunk oder Walkürengruß? Eine Hand mit Trinkhorn aus Groß-Strömkendorf, Lkr. Nordwestmecklenburg	227
Oracle toast or Valhalla welcome? Hand holding drinking horn from Groß-Strömkendorf, Lkr. Nordwestmecklenburg	238
Toast wyroczni czy powitanie w Walhali? Ręka trzymająca róg do picia z Groß-Strömkendorf, Lkr. Nordwestmecklenburg	238

Kamil Kajkowski	
O wolińskiej łącinie raz jeszcze	239
Again about the Wolin pagan temple	245
Eugeniusz Cnotliwy, Sławomir Słowiński	
Pozostałości pracowni grzebienniczych nowo odkrytych w Wolinie	247
Remains of newly discovered comb production workshops in Wolin	361
Anna Wrześcińska, Jacek Wrześciński	
Zawieszki dzwoneczkowate z cmentarzyska w Dziekanowicach	
oraz z Ostrowa Lednickiego	363
Bell-shaped pendants from the cemetery in Dziekanowice and from Ostrów Lednicki	380
Antoni Porzeziński	
Charakterystyka form obrządku pogrzebowego na cmentarzysku w Cedyni	
(stanowisko 2, drugi etap prac badawczych w latach 1976–1985)	381
The characterization of burial rites forms in the cemetery in Cedynia (site 2, the second stage	
of research in the years 1976–1985)	412
Jens-Peter Schmidt	
Frühgeschichtliche Wegeführungen im Recknitztal bei Laage, Lkr. Rostock	413
Prehistoric roads in the Recknitz River valley near Laage, Lkr. Rostock	424
Prehistoryczne drogi w dolinie rzeki Recknitz w pobliżu miejscowości Laage, Lkr. Rostock	425
Jerzy Gawlikowski, Jerzy Stępień	
Zwierzęta dziko żyjące na Pomorzu Zachodnim we wczesnym średniowieczu	427
Wild animals in West Pomerania in the early Middle Ages	447
Zbigniew Radacki	
Rozważania na temat początków klasztoru cysterskiego w Kołbaczu	449
Considerations on the beginning of the Cistercian monastery in Kolbacz	461
Ewa Górkiewicz-Bucka	
Biżuteria z wczesnośredniowiecznego grodziska w Kamieniu Pomorskim	463
Jewellery from the early medieval stronghold in Kamień Pomorski	481
Henryk Kustosz, Artur Sobucki	
Odkrycie relikwów średniowiecznego kościoła klasztornego dominikanów	
pw. św. Idziego w Kamieniu Pomorskim. Wstępne wyniki badań	
architektoniczno-archeologicznych	483
The discovery of remains of medieval Dominican monastery church of St Giles in Kamień Pomorski.	
Preliminary results of architectural and archaeological research	546
Magdalena Szymczyk	
Badania archeologiczne w Myśliborzu w latach 1945–2014	547
Archaeological research in Myślibórz in the years 1945–2014	571

Marcin Dziewanowski, Paulina Romanowicz	
Będargowo. Przyczynek do badań nad średniowieczną wsią zachodniopomorską	573
Będargowo. A contribution to the study on Western Pomeranian medieval village	609
 Anna B. Kowalska	
Zapomniana rzeczywistość. Zarys dziejów klasztorów	
w średniowiecznym Szczecinie	611
Forgotten reality. A brief history of medieval monasteries in Szczecin	631
 Piotr Maliński, Wojciech Filipowiak, Przemysław Krajewski	
Wrak łodzi rybackiej z Kamienisk, gmina Goleniów	633
Fishing boat wreck from Kamieniska, Goleniów commune	646
 Piotr Maliński, Przemysław Krajewski, Sławomir Radaszewski	
Wrak łodzi z lekkiego parku przeprawowego NLP	
w Rejonie Pamięci Narodowej	647
Wreck of boat from the light pontoon bridge park NLP in the Region of National Remembrance	656
 Andrzej W. Świąch, Benedykt Hac	
Monitoring XX-wiecznych wraków wojennych na przykładzie badań	
środowiskowych jednostki SS Stuttgart – studium przydatności pozyskanych	
danych w kontekście prac archeologicznych i ochrony podwodnego dziedzictwa	
kulturowego	657
Environmental supervision of the 20 century shipwrecks using the example of the remains of vessel	
SS Stuttgart – case study of the usefulness of obtained data in the context of archaeological work	
and the protection of underwater cultural heritage	669
 Ewa Gwiazdowska	
Gewerbt, gewalkt, genäht und poliert. Schuh- und Lederwerk im künstlerischen	
Schaffen von August Ludwig Most	671
Tanning, sewing and polishing. Footwear and leather production in the works	
by August Ludwig Most	715
Garbowanie, szycie i polerowanie. Obuwnictwo i produkcja skórnicza w pracach	
Augusta Ludwiga Mosta	718
 Maria Danuta Wołągiewicz	
Wspomnienie o prekursorskich badaniach powierzchniowych na Pomorzu	
Zachodnim w latach 1958–1962	721

Zbigniew Radacki

Rozważania na temat początków klasztoru cysterskiego w Kołbaczu

Considerations on the beginning of the Cistercian monastery in Kołbacz

Abstract: The article contains reflections on the oldest construction phase of the Cistercian monastery in Kołbacz. The author analyses, based on architectural and archaeological research, written source materials written and analogies, the issue of construction of the church of durable building material in parallel with the construction of the house of the oblates.

Keywords: Cistercian monastery, stone architecture, brick architecture

Słowa kluczowe: klasztor cystersów, architektura kamienna, architektura ceglana

Jeżeli chcemy, aby historia sztuki, w tym architektury, była dziedziną naukową, możemy podążać za dewizą sir Karla Raimunda Poppera, zgodnie z którą podstawą rozwoju nauki jest stawianie bogatych w treści hipotez, które umożliwiają rozwiązywanie szeregu problemów. W odniesieniu do początków klasztoru w Kołbaczu oraz katedry w Kamieniu Pomorskim – dwóch bardzo ważnych założeń z punktu widzenia badań początków architektury Pomorza Zachodniego – istotna wydaje się rewizja słowa *inceptum* (początek) i w konsekwencji sformułowanie nowego zbioru twierdzeń.

Klasztorem macierzystym konwentu cysterskiego w Kołbaczu założonym w 1173 roku był klasztor z duńskiego Esrom na Zelandii. W polskiej i niemieckiej literaturze przedmiotu ugruntował się pogląd oparty na zapisie *monasterium nostrum inceptum* w dokumencie z 1210 roku¹ o rozpoczęciu budowy kościoła (choć określenie powyższe należałoby identyfikować z klasztorem). To przekonanie utrwalił Zygmunt Świechowski w artykule o kościele kołbackim (1973, 24, 27, przypis 18), w którym ustosunkował się również do wcześniejszych informacji zawartych w dokumencie z 1183 roku dotyczących kościoła pw. Najświętszej

---

¹ *Pommersches Urkundenbuch 2*, Anhang I, *Annales Colbacenses*: „MCCX monasterium nostrum inceptum est sub abbate Rudolfo X Calendas Aprilis”; *Liber sancte Marie in Colbaz*, red. Prümers, 1877, 484. Badacze zgodni są co do tego, że wznoszenie obecnie istniejącej budowli podjęto dopiero po gospodarczym okrzepnięciu nowego opactwa, a więc wzmianka z 1183 roku nie dotyczy obecnego kościoła (Jarzewicz, Rymar 1999, 143).

Marii Panny – obiektu poprzedzającego budowę z materiałów trwałych². Pewne wątpliwości co do odczytu pierwszego z wymienionych dokumentów wyraził Paul Hoffmann (1912, 63), odnosząc się do kopulastego ukształtowania wysklepek oryginalnego przęsła sklepiennego w północnym ramieniu transeptu niezniszczonego w pożarze z 1247 roku, a charakterystycznego dla budownictwa przed 1200 rokiem. Z. Świechowski posądził P. Hoffmanna o nieznajomość obiektu z autopsji, ale uwagę o zróżnicowanym ukształtowaniu sklepień uznał za trafną. Informację o pochówku w 1189 roku fundatora klasztoru Wacisława II Świętoborzycy w kościele, przytoczoną przez Franza Wintera (1868, 135), w świetle dociekań archiwalnych Edwarda Rymara (1995a, 200) uznać należy za niewiarygodną, kasztelan ów bowiem miał umrzeć podczas pielgrzymki do Palestyny. Jako pierwszego z możnowładców pochowanych w Kołbaczu w 1219 roku E. Rymar (1995b, 233) wymienia Bartłomieja I Świętoborzycy, syna fundatora klasztoru Wacisława II. Jak wynika z ustaleń Matthiasa Untermanna, który opierał się na protokołach z posiedzeń kapituły cysterskiej z 1202 roku, w kościele wolno było chować tylko duchownych i królów, w kapitularku – opatów, a na cmentarzu klasztornym lub w krużganku – dobroczyńców (Untermann 2001, 75). Dopiero w 2. połowie XIII wieku dozwolono w kościele składać doczesne szczątki darczyńców. Legatorem z urzędu władzy feudalnej, potwierdzającym nadania tytułu kasztelana z 1173 roku, był książę Bogusław I. Zmarł on w 1187 roku w lesie podczas polowania w okolicy Nowego Warpna. Pochowano go w kościele klasztornym koło Uznamu, a więc pojawiające się w literaturze przypuszczenia odnośnie do jego pochówku w kościele kołbackim trzeba uznać za bezprzedmiotowe.

Częstym zwyczajem było natomiast przygotowanie przez fundatora tzw. domu gościnnego drewnianego, jeszcze przed przybyciem konwentu, który zawierał *oratorium*, *refectorium*, *dormitorium*, a nawet *cellam hospitum*. Taką *ligneum Monasteriorum* przygotowano np. w 1115 roku w Clairvaux, by dopiero w dalszej kolejności wykonać wkopy fundamentowe dla monasterii (Untermann 2001, 171, 192; Nawrocki 2010, 107).

Wznoszenie drewnianego prowizorium klauzuli, mającego przynajmniej przez 10 lat służyć konwentowi do czasu realizacji wschodniej części kościoła z ołtarzem, było często spotykane w budownictwie cysterskim po 1125 roku. Taką klauzulę stawiano zwykle na skraju założenia fundacji. W Meaux (Anglia) w 1150 roku zbudowano *vili cemate*, zwaną też *camera*, z miejscem spoczynku dla mnichów w *cellars* i do odprawiania nabożeństw na piętrze, a w Himmerod/Eifel

² „ (...) wszyscy są zgodni, iż budowla ówczesna nie jest identyczna z obecnie istniejącą, było to oratorium ograniczonych rozmiarów” (Świechowski 1973, 23–24) – oprócz Hansa Lutscha (1888, 299–308), który z dokumentem z 1183 roku łączy najstarszą część kościoła. W tym samym roku książę Bogusław zatwierdza bowiem *ecclesiae sancti genitricis Marie in Colbaz* rentę z gospody w Kołobrzegu i pomoc finansową w wysokości 100 marek na przetrzczenie koryta Płoni (PUB I, nr 93, 121). Podobne stanowisko w monografii klasztoru reprezentuje Michał Franiak, wyznaczając I fazę budowy na lata 1210–1247 (Franiak 2015, 111).

(Palatynat Nadreński) powstała najpierw drewniana *cellula* na łące w 1135 roku, a po dwóch latach rozpoczęto budowę kościoła, który poświęcono w 1178 roku. W Henrykowie na Śląsku między 1222 a 1227 rokiem postawiono drewniany kościółek i klauzurę, natomiast budowlę trwałą rozpoczęto w 1234 roku, podobnie jak w Clairvaux. Niedawno odkryto pod kościołem w Fontains (Anglia) ślady drewnianych słupów dwuskrzydłowego klasztoru z 1133 roku, który w 1146 roku zastąpiono małym salowym kościołem murowanym z transeptem i dwoma kaplicami po bokach, aby po uregulowaniu spraw posiadłości zastąpić tę budowlę monumentalną bryłą kościoła (Untermann 2001, 173, 174, 179).

Temat innowacyjności budowlanej i zasobów materialnych cystersów jest w ostatnim czasie przedmiotem intensywnych dociekań, które podsumowuje Krzysztof Guzikowski, także w odniesieniu do Kołbacza (Guzikowski 1998, 223–232). Monograficzne opracowanie Michała Franiaka (Franiak 2015, szczególnie 111–123) przedstawia natomiast całokształt działalności cystersów w Kołbaczu w oparciu o źródła publikowane i archiwalne. Poczynania budowlane cystersów przed 1210 rokiem autor ogranicza jednak zgodnie z dotychczasowymi poglądami do czasowego użytkowania budowli drewnianych. W literaturze przedmiotu podejmowane były próby generalizowania znaczenia wykorzystywania przez cystersów miejscowych osiągnięć kulturowych (Kutzner 1969, 53; 1987, 407–411; 1994, 316), które jednak spotkały się z dosadną ripostą Z. Świechowskiego (Łużyniecka, Świechowski, Kunkel 2008, 50), negującego wpływ kultury regionalnej na kształt świątyń cysterskich. Bronił on tym samym tradycyjnego poglądu o powszechności *formae ordinis*. Wzniesienie przez fundatora prowizorycznych budynków dla sprowadzanego konwentu (Łużyniecka, Świechowski, Kunkel 2008, 50) wydaje się w przypadku Kołbacza łatwo wykonalne, jego okolice były bowiem dobrze zagospodarowane przez osady rozwinięte przed przybyciem mnichów (Turek-Kwiatkowska 1979, 33–62; Jarzewicz, Rymar 1999, 136; Guzikowski 2011, 135).

Na tego typu rozwiązania z początków funkcjonowania klasztoru w Kołbaczu dotychczas nie natrafiono. Należałoby zatem rozpatrzyć ten problem w świetle badań nad architekturą. Pod uwagę należy wziąć również informacje zawarte w dokumentach z lat 1183 i 1210, niewątpliwie dobrą sytuację ekonomiczną konwentu, a także okres dzielący formalny początek budowy kościoła od założenia fundacyjnego (37 lat).

Monografista klasztoru kołbackiego Joseph Allmang w swojej dysertacji z 1941 roku, analizując porównawczo detale architektoniczne, takie jak kapitele trapezowe, bazy attyckie, żebra sklepienne z dwóch wałków przedzielonych klinicem, skrzyżowany fryz arkaturowy, profilowanie ościeży portalu w północnym ramieniu transeptu, uznaje, że można je datować, podobnie jak w północnych Niemczech, na około 1200 rok, ale wzięwszy pod uwagę filiację z Esrom i powiązania formalne z architekturą duńską, sugeruje późniejsze datowanie (Allmang 1941, 70). Jedyny plastyczny element architektoniczny w Kołbaczu – gzyms impostowy

z pierwotnej absydy kościelnej, odkryty w 1971 roku (Świechowski 1973, 38), operujący wicią roślinną – znajduje odpowiedniki w obramieniach portali w Lund i Bergen z okresu po 1160 roku. W opinii Armina Tuulsego były one inspirowane przez warsztaty nadreńskie, z Westfalii-Soest i Moguncji (Tuulse 1970, 247, 266). W wyżej wymienionych przypadkach rzeźbiono w kamieniu. Ceramiczna transformacja motywów kołbackich, bardziej uplastyczniona, wykazuje odejście od schematyzmu skandynawskiego, ale jednocześnie podkreśla proveniencję duńską.

Podtrzymując tezę o tej proveniencji, należałoby skierować uwagę na zróżnicowanie strukturalne kościoła i zachowanego skrzydła domu konwersów. Podczas gdy kościół od początku budowany był z cegły, w skrzydle zachodnim klasztoru – jeszcze o niepełnej długości 23,5 m, tj. połowie planowanej – zastosowano kostkę granitową do wysokości 2,5 m nad pierwotnym poziomem budowy, a pozostałe 40 cm do odsadki stropowej kondygnacji na wysokości 2,9 m zbudowano z cegły w wątku wendyjskim, by dokonać następnie przerwy budowlanej – świadczy o tym różnica w zaprawie w stosunku do wyższej partii muru (Borkowska 1995, 133). Była to kondygnacja mająca zgodnie z regułą cysterską służyć jako *cellarium*, czyli przyszłe miejsce przechowywania ziemioplodów. Wejścia znajdowały się od strony wirydarza i od strony zachodniej, miały kamienne węgary zamknięte ceglany łukiem półpełnym. Szczelinowe okno pośrodku ściany zachodniej i dwa w ścianie wschodniej oświetlały wnętrze. Następna kondygnacja o wysokości 3,35 m, również kryta stropem, osiągnąca przez portale w południowej i północnej ścianie szczytowej, oświetlona wąskimi ostrołuczynymi glicionymi oknami, z uskokowymi parapetami w liczbie 10 sztuk, tzn. w odstępach 1,9 m, była wykonana po krótkiej przerwie budowlanej. Mur dolnej kondygnacji wiązano zaprawą piaskowo-wapienną, a mur górnej kondygnacji – zaprawą wapienną (Radacki, Kruppe, Kąsinowski 1961, 571). Zaskakujące jest to, że od strony wirydarza wykonano dwa okienka, zamurowane po założeniu sklepienia nad *cellarium*. Na ścianie wirydarzowej drugiej kondygnacji widoczne są ślady oporów sklepiennych przygotowanych dla sklepień krzyżowych z gurtami między przęsłami przyszłego krużganka. Przy jego południowo-zachodnim narożniku, a naprzeciw niepodpiwniczonego przyszłego refektarza konwersów wykonano sześcioboczną studzienkę, do której doprowadzono wodę rurą ołowianą o średnicy 12 cm (odkrycia archeologiczne w 1960 roku).

Powyższe dane świadczą o tym, że początkowo dom konwersów był obiektem wolno stojącym, na co już w 1995 roku uwagę zwróciła Urszula Borkowska (1995, 133). Jest to niezwykle istotny szczegół w historii użytkowania klasztoru, określa bowiem pierwszą fazę budowy tego obiektu. Założenie studzienki przy narożniku południowo-zachodnim planowanego wirydarza dowodzi rozmierzania skrzydła domu konwersów w partii fundamentowej poza *cellarium*, obejmującego przyszłe *refectorium* konwersów. Dwufazowa budowa skrzydła zachodniego ma analogie w fundamentowaniu skrzydła wschodniego. Otóż po położeniu

ławy fundamentowej i być może także murów magistralnych wtórnie wykonano fundamenty pod szkarpy przy wschodniej ścianie skrzydła, gdy zaczęto wznosić ścianki działowe. Tym samym pewna była lokalizacja osi sklepiennych.

Ostatnio pojawiły się interesujące informacje na temat ewentualnej wcześniejszej budowy klasztoru aniżeli kościoła w opactwach cysterskich. Temu zagadnieniu poświęca uwagę Matthias Untermann (2001, 190), w rozdziale monografii poświęconym pierwszym budowlom klasztornym w XII wieku. W świetle ustaleń tego autora nawet w dobrze sytuowanych konwentach na budowę kościoła trzeba było czekać około 25 lat od momentu fundacji. Tak było chociażby w przypadku klasztoru w Otterberg koło Kaiserslautern, założonego w 1145 roku. W północnoangielskich Jervaulx i Byland (które zostały założone w 1156 roku) najpierw wzniesiono domy dla konwersów i rzemieślników zatrudnionych do budowy kościoła. Podobna sytuacja miała miejsce także w Bonmont (założonym w 1131 roku), Montheron (1135), w Tre Fontane koło Rzymu (1138/1140), Villelongue koło Varcasonne (1171) i prawdopodobnie w Noirlac w Burgundii (1136). Tam pierwszymi obiektami klasztornymi były skrzydła przeznaczone dla mnichów, a więc wschodnie, wznoszone przed budową kościołów.

W przypadku filiacji macierzystego klasztoru Esrom zauważa się natomiast wcześniejsze niż w opisanych wyżej przypadkach rozpoczęcie budowy kościoła. W Sorø, założonym w 1161 roku, budowano kościół, od razu przekrywając go stropem, bliźniacze kaplice transeptowe przekryto kolebkowo, nawy boczne sklepieniem krzyżowym, natomiast obecne sześciopromienne żebrowe sklepienie nawy głównej ukończono dopiero po pożarze, w 1247 roku. W Eldenie (założenie w 1199 roku) kościół wznoszono w latach 1210–1245; w Lehnin (1183 rok) za pierwszy okres budowy należy uznać lata 1185–1200, kiedy powstał transept z kaplicami; w Eberbach koło Wiesbaden (1136 rok) kościół budowano w latach 1140–1178, a konsekracja w obecności biskupa nastąpiła dopiero po ośmiu latach, w 1186 roku (Untermann 2001, 371–373). To ostatnie wydarzenie przedstawia w nieco innym świetle dokumentowanie konsekracji związanych z budową.

Wyżej przytoczone przykłady pozwalają uznać, że rozpoczęcie budowy *monasterium* mogło rzeczywiście dotyczyć jedynie kościoła, a nie klasztoru. Nie było to jednak równoznaczne z rozmierzeniem całego założenia klasztorowego ani też wcześniejszymi pracami przy *claustrum*. Tak mogło być, jak się wydaje, w przypadku Kołbacza. Do wniosku, iż rozmierzanie kościoła i klasztoru przebiegało równoległe z wykonywaniem fundamentów, skłaniają wyniki pierwszych badań archeologicznych³. Stwierdzona w wykopie IV z 1961 roku jednorodność powiązań ławy fundamentowej południowej ściany kościoła pierwszej i drugiej fazy budowy

---

³ Fundamenty pod budowę ściany południowej kościoła i ściany skrzydła wschodniego są identycznie wykonane w wykopach wąskoprzestrzennych o szerokości 1,0–1,1 m. Na dnie warstwę polnych kamieni zasypywano do poziomu budowy gruzem ceglany wraz ze starannie tubijanym piaskiem i zalewano warstwą zaprawy o grubości 1–2 cm. Na tym murowano ściany z cegły.

z ławą fundamentową skrzydła domu konwersów (wykop I z 1960 roku) wpisuje się w typową praktykę początków budownictwa sakralnego już od IX wieku, kiedy po rozmierzeniu założenia natychmiast rozpoczynano fundamentowanie. Po położeniu fundamentów i ukierunkowaniu murów przy pomocy pionu i sznura kładziono pierwszą warstwę poziomu budowy, a więc po raz drugi następowało – tym razem już dokładne – wymierzanie architektury. Zwróciłem na to uwagę już w 1979 roku (Radacki 1979, 73). O takich początkach klasztorów i w IX, i w XIII wieku mamy informacje ze źródeł pisanych. W dokumentach z 1225 roku wiążących się z klasztorem franciszkańskim w Valenciennes mowa jest o *geometrici* i jego pomocnikach ze sznurami (*funiculis*) rozmierzających kościoł i budynki konwentu: *dormitorium*, klauzulę, kapitułarz, *refectorium* i szpital (Lehmann-Brockhaus 1938, 142; Binding 1993, 339–354; 2006, 64).

Chcąc podkreślić fakt wznoszenia *cellarii* jako pierwszego obiektu do zamieszkania (przed budową wschodniej partii kościoła), powołałam się na katedrę kamińską. Uposażenie tego kościoła nastąpiło trzy lata po fundacji kołbackiej, w 1176 roku. Jeszcze przed przeniesieniem biskupstwa z Wolina do Kamienia, w 1186 roku, odnotowano ważne oświadczenie króla duńskiego Kanuta VI, który na prośbę księcia Bogusława I i kanoników deklarował, że w czasie najazdu na Pomorze oszczędzona będzie zabudowa poza obwałowaniami w Kamieniu (*extra municipio moenia*) (CDP nr 39). Do powyższych kwestii związanych z wydarzeniami z lat 1186 i 1188 ustosunkowałam się w swoim artykule o początkach architektury na Pomorzu Zachodnim. Budowę katedry rozpoczęto z kostek granitowych w północnym ramieniu transeptu, by jeszcze przed 1200 rokiem kontynuować je w cegle w chórze z absydą (Radacki 1978, 90, przypis 8). Nie znalazło to jednakże oddźwięku w późniejszej literaturze⁴. Tymczasem przechodzenie z kwadr granitowych w mur ceglany – i to w tej samej fazie budowlanej – można zaobserwować np. w rotundzie w Bjernede na Zelandii (1160–1180) (Tuulse 1970, 259, il. 111). Stosowanie cegły w XII wieku nie było niczym zaskakującym, stopniowo bowiem uzupełniała i zastępowała ona materiał kamienny, co można odnotować m.in. w katedrze w Spirze, gdzie już w 2. ćwierci XI wieku cegła stosowana była we fryzie arkadkowym, a około 1100 roku także w szczytach wschodnich wież (Bocker 1988, 12).

Co do datowania początków budowy kościoła w Kołbaczu należałoby uwzględnić dwa czynniki: po pierwsze, wielkość obdarzonego nadaniami ziemskimi kon-

---

⁴ Szczęsny Skibiński (2004, 56) optuje za poglądem o początkach katedry w Kamieniu w latach 30. XIII wieku, przyjmując ścianę szczytową północnego ramienia transeptu (dolną partię) z ciosu granitowego za wtórną wobec chóru z absydą. Znalezione w czasie prac archeologicznych w 1969 roku płaskie odłupki granitowe we wkopach fundamentowych chóru odwracają kolejność budowy pierwszego etapu – najpierw powstał transept, potem chór. Zaczynanie budowy kościoła od chóru okazuje się stereotypem. Ten temat poruszają także Wojciech Łopuch (1987, 59–74) i Marek Ober (1991, 44–47).

wentu od momentu osiedlenia, co wymagało jak najszybszego przygotowania schronienia dla dziesiątków mnichów (być może około 60) oraz, po drugie, zasoby gładów narzutowych z okolicznych pól, poddanych odpowiedniej obróbce w kostkę, przeznaczonych do wykonania fundamentów i wznoszenia murów. Wprawdzie jeszcze w XIII wieku na Pomorzu typowym budulcem dla kościołów były nadal gładz narzutowe, ale powstawanie strzech budowlanych prowadziło do wyodrębnienia specjalizacji rzemieślniczej kamieniarzy, murarzy, strycharzy wypalających cegłę i przygotowujących zaprawę oraz cieśli. Takimi zespołami zawodowymi dysponowały miasta od połowy XIII wieku, kiedy to pojawiło się prawodawstwo miejskie, np. Szczecina w latach 1237–1243. Konwent cysterski w Kołbaczu – skazany na samowystarczalność w utrzymaniu się na terenie dziewiczym pod względem budownictwa murowanego – musiał dysponować zespołem własnych muratorów.

W literaturze przedmiotu przyjął się pogląd Z. Świechowskiego, że przed 1210 rokiem istniał w Kołbaczu tylko drewniany kościół (Radacki 1979, 72; Skibiński 1995, 110). Jednakże na obecnym etapie badań sugestia ta wymaga, moim zdaniem, ponownego rozpatrzenia z uwzględnieniem realiów powstawania struktury zespołu klasztornego. Należy więc wziąć pod uwagę, że:

- budowa z ciosu kamiennego ma tradycję wielowiekową; w rejonie nadbałtyckim była charakterystyczna w XII wieku, w szczególności w budownictwie sakralnym Królestwa Danii, Meklemburgii i Marchii Brandenburskiej;
- na obszarach morenowych potencjalnym budulcem były granitowe gładz narzutowe, które służyły do wykonywania fundamentów, od poziomu budowy ścian stosowano cios kamienny, czyli kostkę granitową;
- doświadczenie z wypalaniem cegły i stosowanie muru ceglanoego inspirowane w XII wieku przez Brandenburgię i Królestwo Duńskie znane jest z wielu miejsc (klasztor w Esrom budowany od 1151 roku, katedra w Ratzeburgu od 1160 roku, katedra w Ringsted i kościół cysterski w Sorø od 1160 roku, katedra w Brandeburgu od 1165 roku, katedra w Lubece od 1173/74 roku, kościół Mariacki w Bergen na Rugii w 1193 roku, klasztor cysterski w Lehnin od 1195 roku, klasztor cysterski w Elden od 1199 roku);
- budulec ceglany był elementem nowatorskim i wymagającym dłuższego procesu przygotowawczego: od poszukiwania odpowiedniej gliny, poprzez formowanie cegieł i ich suszenie, po budowę pieców i wypalanie; gładz narzutowe zwożono natomiast z okolicznych pól; część z nich układano w fundamentach (szczególnie te większe przekraczające około 0,5 m średnicy), część po segregacji pod kątem kształtu i wielkości obrabiano w kostkę do budowy muru; cegłę uważano też za bardziej szlachetny materiał budowlany, naśladowujący tradycję antyczną, a zatem kontynuujący ideę cesarską (Nawrocki 2010, 33).

Przechodzenie z techniki budowy w oparciu o kamień w watek ceglany w północnym ramieniu transeptu katedry w Kamieniu Pomorskim i w *cellarium* klasztoru w Kołbaczu przebiegało mniej więcej w tym samym czasie. Sugestię S. Skibińskiego

o innowacyjności zastosowania murarstwa ceglanego w kamieńskiej katedrze, w chórze i w południowym ramieniu transeptu uznając za hipotezę *a priori* (Skibiński 2002, 10–42, przypis 20; 2004, 54). Przeciwno niej przemawia przypadek budowy kościoła cysterskiego w Otterberg koło Kaiserslautern (filiacja Clairvaux z 1145 roku), rozpoczętej w 1168 roku od ściany nawy południowej do poziomu przewidzianej korony muru krążanka. Dopiero w następnej kolejności, w 1176 roku, wznoszono południowe ramię transeptu, potem północne przęsłanawy północnej i wreszcie chór z absydą, co zostało stwierdzone w czasie badań z lat 80. ubiegłego wieku, w tym również dendrochronologicznych (Untermann 2001, 204)⁵.

W świetle powyższych rozważań można podjąć próbę podsumowania poglądów na temat pierwszych poczynań budowlanych w Kołbaczu. Podstawy do rozmiarowania zasięgu klasztoru dawała zarówno jego lokalizacja, jak i odpowiednie środki materialne pozwalające m.in. na regulacje irygacyjne klasztoru, łącznie z drogą spławu rzecznoego Płonią do jeziora Dąbie (Jarzewicz, Rymar 1999, 139). W mojej opinii nieterwale rozmierzenie klasztoru, jedynie przy pomocy kołków, należy traktować jako mało realistyczne. Zapewne przygotowanie fundamentów *claustrum* musiało być elementem towarzyszącym pracom regulacyjnym na rzece Płoni i spiętrzaniu wód rzeki na wschód od klasztoru pod uruchomienie młyna wodnego, ewentualnie karpników, a prowadzenie kanału wzdłuż przyszłego skrzydła południowego to cecha charakterystyczna dla założeń cysterskich. Jeżeli w 1183 roku mnisi zmienili dolny bieg Płoni, to było to powiązane z wykonaniem odnogi – kanału w obrębie przyszłego klasztoru w Kołbaczu. Na kanał wykonany przez cystersów natrafiono w trakcie badań archeologicznych w 1964 roku przy południowej ścianie refektarza mnichów (Radacki, Kruppé, Kąsinowski 1965, 513), jego wykonanie kojarzymy z drugą fazą budowy *claustrum*, tzn. z latami 1250–1300. Kanał wyprzedzający budowę niepodpiwniczonego skrzydła wschodniego ujawniły natomiast badania archeologiczne w 1980 roku (Cnotliwy 1987, 296; Jarzewicz, Rymar 1999, 147). Trzeba jednak zaznaczyć, że ta południowa część skrzydła była także wzniesiona w drugiej fazie budowy *claustrum*, a więc kanał mógł być przekopany równocześnie z położeniem fundamentów w pierwszej fazie budowy skrzydła wschodniego (odcinek północny) o długości 26 m, w fazie drugiej 42 m.

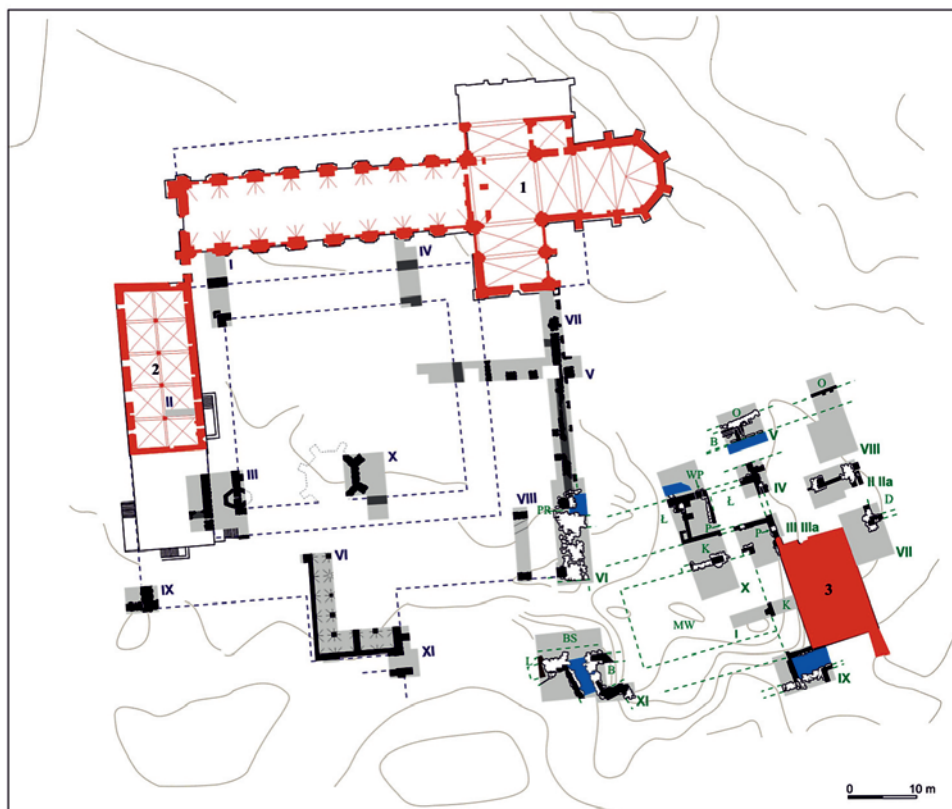
Prace budowlane rozpoczynały się w oparciu o surowiec zastany na miejscu (kamień polny), po przybyciu konwentu na teren Kołbacza. Wykorzystano go zapewne do założenia fundamentów pod kościół⁶ oraz skrzydła wschodnie

⁵ Podobnie przedstawia się kolejność budowy kościoła w najstarszym cysterskim kościele w Bonmont w Szwajcarii, również filiacji Clairvaux (z 1131 roku).

⁶ Skojarzenie jednoczesnego wykonania fundamentów ściany południowej korpusu nawowego kościoła i skrzydła konwersów opieram na zgodności poziomej stopy fundamentowej przy drugim przęsle kościoła, na którym przerwano prace w 1247 roku, i styku ze skrzydłem konwersów – por. dane z wykopu IV i I, przekrój b(2) i c(3) badań archeologicznych z lat 1960–1961. Zbliżony pogląd wyraża U. Borkowska (1995, 133).

i zachodnie klasztoru. Cios kamienny wykorzystano na mury skrzydła zachodniego do wysokości 2,5 m od poziomu budowy, przy czym wykonano go w sposób niezbyt precyzyjny ze względu na jakość budulca pierwotnie przeznaczonego na część zagłębioną w ziemię. Przejście z techniki murowania z ciosu kamiennego w watek ceglany nie jest wyraźnie spoziomowane, co świadczyłoby o wyczerpaniu surowca w najbliższej okolicy Kołbacza. Widoczne jest to także w nierównym zakończeniu korony muru kamiennego w ścianie wschodniej i zachodniej. Brakujący pułap do odsadzki (około 0,5 m) na położenie stropu wykonano w cegle i w ten sposób uzyskano pierwszą przestrzeń użytkową, być może zabezpieczoną tymczasowym dachem. Uważam, że te czynności mogły być wykonane przed 1210 rokiem i nie przeczą zapisowi w dokumencie o *monasterio nostrum inceptum*, że kadencja opata Everharda (1173–1195), która trwała 22 lata, wiązała się z brakiem aktywności budowlanej. Gdyby określenie *inceptum* było równoznaczne z położeniem kamienia węgielnego pod *claustrum*, wątpliwości na temat okresu rozpoczęcia budowy byłyby rozstrzygnięte (Conrad 1997, 150, 160–165), ale takiego wniosku z samego dokumentu wyciągnąć nie można. Godny uwagi jest pogląd Z. Świechowskiego, który porównał odkrytą w 1971 roku analogiczną absydę chóru w Lehnin z uskokowym cokołem ściany zewnętrznej, datowanym na lata 1185–1200 (Świechowski 1973, 32–38; Jarzewicz, Rymar 1999, 146). Nawiązując do pytania postawionego we wstępie, czy słowo *inceptum* dotyczyło, jak się powszechnie uważa, początku budowania wschodniej części kościoła czy też uroczystej inauguracji budowy w obecności np. biskupa i mecenasa (czego nie ujawnia adnotacja z 1210 roku), można szukać rozstrzygnięcia tego problemu na podstawie dobrze datowanej analogii do wici winnej latorośli – jedyne go elementu plastycznego w obrębie kościoła, który został znaleziony w gruzowisku absydalnego zamknięcia pierwotnego chóru. Świechowski łączy ten element z gzymsem impostowym u nasady sklepienia absydy, porównując do budowli z Lehnin. Podobne rozwiązania dekoracyjne są też powszechne w absydach kościołów romańskich Francji.

- – obiekty zachowane z zespołu klasztornego:
1 – kościół klasztorny; 2 – dom konwersów; 3 – dom opata

- I–XI – romieszczenie i numeracja wykopów z lat 1960–1964 (wg: Radacki, Kruppé, Kąsinowski 1965)
- relikty i ślady po murach klasztornych
- zarys klasztoru

- I–XI – romieszczenie i numeracja wykopów z lat 1978–1981 (wg: Kamiński 2005)
- relikty fundamentów i murów zespołu klasztornego
- relikty kanałów

- B – budynek; BS – budynek szpitala?; D – dom gościnny?; O – ogrodzenie; L – latryny; PR – przepust;
- P – przejście; Ł – „łącznik”; WP – wejście; K – krużganek; MW – mały wirydarz

- warstvice (wg planu sytuacyjno-wysokościowego z końca 70. lat XX w.)

Ryc. 1. Zbiorczy plan wykopów w obrębie klasztoru w Kołbacz. Oprac. K. Kowalski
 Fig. 1. Summary plan of trenches within the monastery in Kołbacz. Prepared by K. Kowalski

Bibliografia

Źródła

- CDP. 1748. *Codex diplomaticus, oder Urkunden, so die Pommerisch-Rügianische und Caminische, auch benachbarte Landesteile angehen; aus lauter Originalien oder doch archivischen Abschriften in chronologischer Ordnung zusammengetragen, und mit einigen Anmerkungen erläutert* 39. Stettin.
- PUB. 1970. *Pommersches Urkundenbuch 1/2*, oprac. Klaus Conrad. Köln–Wien.

Literatura

- Allmang J. 1941. *Die Baugeschichte des Klosters Kolbatz*. Dysertacja. Biblioteka Uniwersytetu w Greifswaldzie.
- Binding G. 1993. *Baubetrieb im Mittelalter*. Darmstadt.
– 2006. *Als die Kathedralen in den Himmel wuchsen*. Darmstadt.
- Bocker H.J. 1988. *Die mittelalterliche Backsteinarchitektur Norddeutschlands*. Darmstadt.
- Borkowska U. 1995. Dom Konwersów w Kołbaczu. W: K. Kalita-Skwirzyńska, M. Lewandowska (red.), *Dziedzictwo kulturowe cystersów na Pomorzu*. Szczecin, 131–138.
- Cnotliwy E. 1987. Stan dotychczasowych badań archeologicznych w obrębie klasztoru cysterskiego w Kołbaczu. W: J. Strzelczyk (red.), *Historia i kultura cystersów w dawnej Polsce i ich europejskie związki*. Poznań, 291–303.
- Conrad D. 1997. *Kirchenbau im Mittelalter*. Leipzig.
- Franiak M. 2015. *Dzieje opactwa cystersów w Kołbaczu (1173–1535)*. Racibórz.
- Guzikowski K. 1998. Die Zisterzienser im östlichen Mitteleuropa am Beispiel des Klosters Kolbatz – Forschungsprobleme. W: O.H. Schmidt, H. Frenzel, D. Pötschke (red.), *Spiritualität und Herrschaft. Konferenzband zu „Zisterzienser – Multimedia – Museen“*. Studien zur Geschichte, Kunst und Kultur der Zisterzienser 5. Berlin, 223–232.
- 2011. *Procesy kolonizacyjne w posiadłościach cystersów z Kołbacza w XII–XIV w. Przestrzeń i ludzie*. Szczecin.
- Hoffmann P. 1912. *Nordische Zisterzienserkirchen unter Berücksichtigung der Backsteinbaukunst*. Essen–Ruhr.
- Jarzewicz J., Rymar R. 1999. Kołbacz. W: A.M. Wyrwa, J. Strzelczyk, K. Kaczmarek (red.), *Monasticon Cisterciense Poloniae 2: Katalog męskich klasztorów cysterskich na ziemiach polskich i dawnej Rzeczypospolitej*. Poznań, 136.
- Kutzner M. 1969. *Cysterska architektura na Śląsku w latach 1200–1330*. Toruń.
- 1987. Czy cystersi spełnili w Europie Środkowej rolę pionierów sztuki gotyckiej? W: J. Strzelczyk (red.), *Historia i kultura cystersów w dawnej Polsce i ich europejskie związki*. Poznań, 407–411.
- 1994. Cysterska architektura na Śląsku w latach 1200–1330. W: J. Strzelczyk (red.), *Dzieje, kultura artystyczna i umysłowa polskich cystersów od średniowiecza do końca XVIII wieku. Materiały trzeciego ogólnopolskiego sympozjum naukowego zorganizowanego przez Instytut Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań 27–30 września 1993 r.* Kraków, 315–339. *Nasza Przeszołość* 83.
- Lehmann-Brockhaus O. 1938. *Lateinische Schriftquellen zur Kunstgeschichte des 11. und 12. Jahrhunderts in Deutschland, Lothringen und Italien*. Berlin.
- Lutsch H. 1888. Backsteinbau in Mittelpommern. *Zeitschrift für Bauwesen, III-Klosterkirche*. Colbatz, 299–308.

- Lopuch W. 1987. Symbioza kamienia i cegły. Architektura kościelna Księstwa Pomorskiego w latach 1278–1325. *Przegląd Zachodniopomorski* 2/3, 59–74.
- Łużyńska E., Świechowski Z., Kundel R. 2008. *Architektura opactw cysterskich. Małopolskie filie Morimond*. Wrocław.
- Nawrocki P. 2010. *Der frühe dänische Backsteinbau. Ein Beitrag zur Architekturgeschichte der Waldemarzeit*. Berlin. Studien zur Backsteinarchitektur 9.
- Ober M. 1991. Średniowieczna architektura sakralna zachodniopomorskich wsi i miast. Problem związków i odrębności. W: *Sztuka średniowieczna na Pomorzu. II Seminarium Naukowe Oddziału Szczecińskiego Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Szczecin, październik 1989*. Szczecin, 40–48.
- Radacki Z. 1978. Początki architektury na Pomorzu Zachodnim. W: H. Fruba (red.), *Sztuka pobrzeża Bałtyku. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Gdańsk, listopad 1976*. Warszawa, 89–113.
- 1979. Dzieje architektury w Kołbaczu. W: L. Turek-Kwiatkowska (red.), *Kołbacz. Przeszłość i teraźniejszość*. Szczecin, 71–84.
- Radacki Z., Kruppé J., Kąsinowski A. 1961. Sprawozdanie z badań architektoniczno-archeologicznych w Kołbaczu w latach 1960–1961. *Materiały Zachodniopomorskie* 7, 565–575.
- 1965. Sprawozdanie z badań architektoniczno-archeologicznych w Kołbaczu w 1964 r. *Materiały Zachodniopomorskie* 11, 503–514.
- Rymar E. 1995a. *Rodowód Księżąt Pomorskich* 1. Szczecin.
- 1995b. *Rodowód Księżąt Pomorskich* 2. Szczecin.
- Skibiński S. 1995. Pomorze Zachodnie i Nowa Marchia. W: T. Mroczko, M. Arsyński (red.), *Architektura gotycka w Polsce*. Warszawa, 111–123.
- 2002. *Katedra w Kamieniu Pomorskim*. Poznań.
- 2004. Katedra w Kamieniu Pomorskim a początki architektury na Pomorzu Zachodnim. W: M. Glińska, K. Kroman, R. Makala (red.), *Terra Transoderana. Sztuka Pomorza nadodrzańskiego i dawnej Nowej Marchii w średniowieczu. Materiały z seminarium naukowego poświęconego jubileuszowi 50-lecia pracy w muzealnictwie szczecińskim Zofii Krzymuskiej-Fafius, 7–8 czerwca 2002*. Szczecin, 65–75.
- Świechowski Z. 1973. Kościół cysterski w Kołbaczu. W: Z. Świechowski (red.), *Sztuka Pomorza Zachodniego*. Szczecin, 21–44.
- Turek-Kwiatkowska L. 1979. Przeszłość Kołbacza. W: L. Turek-Kwiatkowska (red.), *Kołbacz. Przeszłość i teraźniejszość*. Szczecin, 25–61.
- Tuulse A. 1970. *Skandynawia romańska: zabytki architektury i sztuki Danii, Norwegii i Szwecji*. Warszawa.
- Untermann M. 2001. *Forma ordinis. Die mittelalterliche Baukunst der Zisterzienser*. München–Berlin.
- Winter F. 1868. *Die Zisterzienser des nordöstlichen Deutschlands*. Gotha.

Considerations on the beginning of the Cistercian monastery in Kołbacz Summary

The mother house of the Cistercian monastery in Kołbacz founded in 1173 was the abbey in Danish Esrom in Zealand. In Polish and German publications there was a view established that in that year the construction of the church began. To date no remains of buildings from this period were encountered, which at that time could have been wooden and makeshift ones. The monographer of Kołbacz monastery, Joseph Allmang in his dissertation from 1941, analysed the architectural details and while they had been dated, as in northern Germany, to about 1200, he suggested a later dating due to the affiliation with Esrom and formal relations with Danish architecture. The start of the Kołbacz *monasterium* could have involved only the church, not the monastery, and it was not synonymous with the design of the whole monastic complex, nor the earlier work on the *claustrum*. Referring to the question asked in the introduction, whether the expression *inceptum* concerned the start of construction of the eastern part of the church, as is generally believed, or a ceremonial inauguration of the construction in the presence of, e.g. the bishop and founder, can point to the possibility of solving this question is based on well-dated analogy to the grapevine motif, the only plastic element inside the church, which was found in the rubble of the apse closing of the original choir. Z. Świechowski links this element with the impost at the base of the apse's vault, comparing it to the structures from Lehnin. Similar decorative elements are also common in apses of Romanesque churches in France.

dr Zbigniew Radacki
zbigniew@radacki.de